

44
B93

1760

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ВИСОЦЬКИЙ Анатолій Васильович

УДК 808.3-3

**СКЛАД ТА СТРУКТУРА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ГРУП
ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

10.02.01 — українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Handwritten signature

Київ - 1998

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310101

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова Міністерства освіти України.

Науковий керівник -

член-кореспондент АПН України,
доктор філологічних наук, професор
Грищенко Арнольд Панасович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, завідувач кафедри
української мови

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, доцент
Мойсієнко Анатолій Кирилович,
Інститут українознавства Національного
університету імені Тараса Шевченка,
завідувач відділу мови

кандидат філологічних наук, доцент
Степаненко Микола Іванович,
Полтавський державний педагогічний
інститут імені В.Г.Короленка,
завідувач кафедри української мови

Провідна установа:

Вінницький державний педагогічний
університет ім.М.М.Коцюбинського
Міністерства освіти України,
кафедра української мови

Захист відбудеться "05" січня 1999 р. о 14³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 в Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова Міністерства освіти України (252601, м.Київ, вул.Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова Міністерства освіти України (252601, м.Київ, вул.Пирогова, 9).

Автореферат розісланий "05" січня 1998 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Вишнець

Г.П.Вишнецька

Загальна характеристика роботи

Дисертація присвячена проблемі семантичної класифікації якісних прикметників, що розглядаються з системно-структурного погляду на фоні синхронних і, частково, діакронних процесів, властивих їхнім лексико-семантичним групам (ЛСГ).

Актуальність дослідження. Один із визначальних постулатів сучасної лінгвістики полягає в системній організації мови. Лексиці ж як одному з її рівнів також властива внутрішньосистемна організація. Разом з тим слід зазначити, що системність лексики, зокрема української, найменш досліджена. Пояснюється це багатьма причинами, зокрема специфікою самого об'єкта – лексики, її безпосереднім зв'язком з багатогранню об'єктивною реальністю, яка спричиняє відкритість словникового складу мови. Лексика має складну внутрішню організацію та ієрархічну будову. Вона поєднує в собі багато різних підсистем, лексико-семантичних мікроструктур, пов'язаних між собою як кількісними, так і значеннєвими та формальними відношеннями. Кожна спроба аналізу лексичних одиниць з погляду закономірностей внутрішньої організації і специфіки реалізації слів як знакових одиниць не може не бути актуальною, зокрема для українського мовознавства. Для вивчення функціонування лексико-семантичної системи української мови доцільним і перспективним є дослідження різних груп лексики, члени яких об'єднуються за певними значеннєвими і формальними ознаками, а також за парадигматичними і синтагматичними відношеннями. Такого типу дослідження сприятимуть визначенню природи лексико-семантичної системи української мови загалом і, безперечно, можуть стати вагомим внеском до загальної теорії номінації й семантики мовних одиниць. Все сказане безпосередньо стосується прикметників української мови, зокрема якісних, які ще не були предметом спеціального семасіологічного дослідження.

Мета і завдання. Мета дослідження полягає у з'ясуванні специфіки семантичної структури якісних прикметників як у межах лексико-семантичних груп, так і за їх межами.

Для досягнення цієї мети ставилися такі основні завдання:

- проаналізувати семантичну структуру якісних прикметників у синхронному плані;
- встановити внутрішню організацію лексико-семантичних груп якісних прикметників і з'ясувати властиві їм ознаки системної організації;
- визначити умови, можливості та межі варіювання значень якісних прикметників;
- виявити міжгрупові відношення семантичного плану;
- визначити зв'язок парадигматичних і синтагматичних відношень у межах ЛСГ якісних прикметників і розкрити їх сутність.

Матеріал дослідження. Джерельною базою дослідження стали якісні прикметники, вилучені шляхом суцільної вибірки з Словника української мови в 11-и томах (Київ: Наукова думка, 1970-1980 рр.). Всього відібрано 535

одиниць. З метою визначення семантичного обсягу якісних прикметників складена також картотека сполучень «означення-означуване» за текстами різних стилів.

Методи і прийоми аналізу. Для вирішення загальних і конкретних завдань дослідження використано описовий метод, доповнений застосуванням таких конкретних прийомів аналізу фактичного матеріалу, як компонентний, моделювання, кількісна інтерпретація відповідних явищ.

Наукова новизна. У дисертації виявлено закономірності, що визначають специфіку складу ЛСГ, а також межі варіювання семем у межах ЛСГ. Уточнено характер внутрішньогрупових і міжгрупових зв'язків у ЛСГ якісних прикметників. Визначено ознаки системності у межах ЛСГ. Встановлено вплив компонентного складу семем на можливість їх одночасного входження до різних ЛСГ. Виявлено типи для якісних прикметників моделі полісемії, характерні для непохідних і похідних лексичних одиниць.

Теоретичне і практичне значення. Матеріали дисертації можуть бути використані у працях, присвячених теоретичним проблемам лексикології та семантики української мови, а також у лінгводидактичних описах функціонування української мови, зокрема в підручниках та посібниках для вищої та середньої освіти. Практичне застосування матеріали дослідження також знайшли і у лексикографічних працях з питань формальної і семантичної валентності мовних одиниць української мови.

Апробація роботи. Основні результати дослідження висвітлено у доповідях на міжвузівській науково-практичній конференції «Українська мова в процесі національно-культурного відродження України» (Київ, 1993), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Методична концепція Т.Ф.Бугайко і проблеми вивчення української мови та літератури в середній школі» (Київ, 1998), звітних наукових конференціях Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (1990-1998 рр.). Зміст роботи викладено в 5 публікаціях.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг дисертації—177 сторінок. Список використаної літератури становить 175 найменувань.

ЗМІСТ РОБОТИ

У «Вступі» обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт, мету і завдання, методи, визначено наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи, апробація результатів.

Предметом аналізу першого розділу «Теоретичні засади семантичного аналізу прикметників у сучасній українській мові», який складається з десяти підрозділів, є основні проблеми сучасної лексичної семантики, філософські аспекти вираження якості в семантиці української мови та особливості прикметника як об'єкта семантичного аналізу.

На сучасному етапі ідею системності лексики можна вважати панівною.

Вона знайшла своє відображення у працях В.В.Німчука, Л.М.Полгоги, О.Г.Муромцевої, Т.І.Панько, В.О.Винника, М.І.Степаненка, М.П.Кочергана, Л.А.Лисиченко, В.М.Русанівського, О.О.Тараненка, А.П.Грищенка, Л.А.Лисиченко, Н.Ф.Клименко, Ж.П.Соколовської, В.В.Виноградова, Г.А.Уфімцевої, О.С.Ахманової, Ю.С.Степанова, Д.М.Шмельова, Л.О.Новикова, Л.М.Васильєва, В.О.Звегинцева, О.І.Смирницького та ін.

Завдання вивчення лексики як системи вчені вбачають у дослідженні семантичних відношень слів двох типів- синтагматичних і парадигматичних.

Синтагматичні відношення виявляються у мовленнєвих “ланцюгах” при об’єднанні слів у підрядні словосполучення. У семантичних зв’язках такого типу відображаються відношення та залежності реалій навколишнього світу, і вони підлягають розглядові в комбінаторній і синтаксичній семантиці при вивченні значення синтаксичних одиниць.

Парадигматичні відношення слів знаходяться у поперечній площині до розгортання мовленнєвого “ланцюга”, забезпечуючи глибину лінійного процесу мовлення. Це зв’язки так званого “вибору” і “заміни”. Саме багатогранні парадигматичні зв’язки слів за значенням організують лексику у складну семантичну систему з притаманною їй структурою.

Для визначення внутрішньої організації значення слова, тобто його семантичної структури, необхідно:

- виявити порядок внутрішнього поєднання й підпорядкованості значень у межах слова;
- визначити розрізювальні ознаки, за якими одне із значень протиставляється іншому;
- встановити, якими мовними засобами здійснюється розмежування семантики слова.

Семантична структура семема може бути представлена такими компонентами, як: предметно-логічна частина (смісл, денотативний компонент); граматичне оформлення значення; «відтінки значення»; емоційно-експресивне забарвлення; лексичне і синтаксичне співвідношення.

Лексичне значення слова виявляється у вигляді сукупності його предметної співвідносності (номінативне значення, денотативний аспект значення тощо); понятійної співвідносності (сигніфікативний аспект значення, десигна-тивний тощо); парадигматичних характеристик (значущість, яка зумовлюється місцем слова у системі лексичних одиниць, протиставленням іншим словам); синтагматичних властивостей слова (валентність, розширення значення); прагматичних характеристик слова (власне оцінний емоційно-експресивний, стилістичний аспект), фонових характеристик слова, емпіричного компонента. Усі ці складові лексичного значення слова взаємозумовлені.

Слово як елемент лексичної системи містить зазначені характеристики у згорненому вигляді. Воно виявляє себе у мовленнєвій діяльності, оскільки щось називає (денотативний аспект), щось означає (сигніфікативний аспект),

вибране із групи слів (парадигматичний аспект) і пов'язується з іншими словами (синтагматичний аспект). Через слово виражається ставлення мовця до сказаного (прагматичний аспект), у ньому відображені певні знання мовця (фоновий аспект) і образ предмета (емпіричний аспект).

Отже, модель лексичного значення ґрунтується на визнанні, по-перше, діалектичного зв'язку мови, мовлення і реальної дійсності, пізнавальної функції мови, по-друге, наявності різних рівнів відображення: понять, уявлень і денотативних моделей, і, врешті, комунікативної сутності мови, що й визначає розгляд єдності мови і мовлення.

Значення слова являє собою експліцитно – імпліцитну структуру, а семи різняться ступенем їх вираження; визначення експліцитно – імпліцитної структури призводить до визнання синтагматичних і парадигматичних характеристик значення в їх взаємообумовленості; тип лексичного значення слова визначається складом сем і ступенем їх вираження, а семи, що формують семантичну структуру, поділяються на типи залежно від способів їх вираження.

Метою опису ЛСГ як системи є, по-перше, встановлення «будови» - набору елементів і структури; по-друге, дослідження «поведінки» - зміни системи у відповідь на вплив «середовища», тобто дослідження функціонування і розвитку семантичної системи (а не множини окремих семем).

Для побудови ЛСГ важливим є розрізнення поняття ядра й периферії як структурних частин семантичної системи. Використання понять «ядро» і «периферія» створює можливість системного підходу до ЛСГ, усвідомлення її не як множини семем, а як семантичного цілого, що є етапом на шляху переходу до справді системного бачення лексико-семантичних сукупностей.

Якість визначає найсуттєвіші властивості предметів навколишньої дійсності. Саме вона дозволяє відрізнити один предмет від іншого, саме з нею зв'язане існування того або іншого предмета, і саме якість дозволяє свідомості людини досягнути властивості предметів.

Сфера категорії якості у мовах охоплює цілий ряд власне лінгвістичних категорій та субкатегорій, які ускладнюють і збагачують систему мови. Це стосується, зокрема, поділу прикметників на якісні та відносні, а також існування категорії співвідносної міри якості предмета - ступенів порівняння – у семантичній групі якісних прикметників. Вираження якості у мові відбувається також у категорії безвідносної міри якості предмета та у категорії суб'єктивної оцінки якості предмета.

Поняття якості є семантичною основою прикметників і виявляється у формах відношень між особами, предметами, абстрактними поняттями.

Прикметники за своєю семантикою складають безперервний ряд від власне оцінних до прикметників, які позбавлені оцінного значення (відносні прикметники). Відомо, що найбільш вірогідним є поділ прикметників на якісні та відносні. Якісні прикметники позначають ознаку предметів і явищ, що зумовлені самою їхньою природою. Проміжну сферу складають прикметники, котрі поєднують вказівку на ознаку і кваліфікацію за якістю або кількістю. Ця

так звана проміжна зона між якісними та відносними прикметниками є однією з характерних властивостей семантики і прагматики прикметника загалом. Одна з проблем дослідження проміжної зони полягає у з'ясуванні меж між якісними і відносними прикметниками, у визначенні меж семантичних полів у структурі прикметника.

Отже, одним з важливих підходів при вивченні прикметника у науковій літературі є вивчення цього класу слів як лексичних одиниць в їх системах і підсистемах. Саме при такому підході виявляється велика кількість переплетень підкласів на основі різноманітних відношень.

У другому розділі “Склад та структура лексико-семантичних груп якісних прикметників в українській мові” досліджено склад та структуру ЛСГ прикметників на позначення кольору, смаку, температури, параметричних і темпоральних; уточнено характер внутрішньогрупових і міжгрупових зв'язків у ЛСГ якісних прикметників; визначено ознаки системності у межах ЛСГ; встановлено вплив компонентного складу семем на можливість їх одночасного входження до різних ЛСГ та виявлено типові для якісних прикметників моделі полісемії, характерні для непохідних і похідних лексичних одиниць.

У межах ЛСГ прикметників на позначення кольору окреслено таку загальну структуру:

- лексеми, які не відбивають реального зв'язку між словом і поняттям позамовної дійсності, тобто такі, які не мають реальної природної співвідносності. Вони, як правило, своєю основою виражають ознаку, хоча в праслов'янську епоху значення основи було пов'язане із назвами предметів, дій чи обставин (*білий, сірий, голубий* тощо);

- лексеми, які відбивають зв'язки між ознаками і навколишньою дійсністю, і ці зв'язки постають на основі відношень до певних предметів (*лимонний, бузковий, оливковий* тощо).

ЛСГ прикметників на позначення кольору поділяється на кілька мікрогруп слів, що означають колір предмета, а саме:

- прикметники, які у номінативному значенні виражають колір безпосередньо, без додаткових семантичних компонентів (*білий, блакитний, жовтий, зелений, синій, червоний, чорний*), а також морфологічно адаптовані назви іншомовного походження (*бежевий, бордовий, оранжевий, цитриновий, помаранчевий* тощо);

- прикметники, які, позначаючи колір, мають при цьому додатковий семантичний компонент, що найчастіше реалізується у поєднанні кольору та іншої ознаки із сфери зорового сприйняття (*золотистий, золотавий, сріблястий, смолянистий, вогнистий, попелястий*);

- складні прикметники – назви відтінків кольорів (*світло-сірий, блідо-голубий, сіро-жовтий, яскраво-синій*), серед них:

- складні назви, що виражають ступінь інтенсивності, яскравості кольору (*густо-червоний, яскраво-жовтий, інтенсивно-зелений*);

• складні слова – емоційно-підсилюючі позначення, що супроводжуються кольоровою деталізацією (*ніжно-рожевий, зловісно-чорний, легко-рожевий*) тощо, напр.: І знову переді мною *легко-синя* даль чистого, безхмарного неба (Хвильовий); ... і щокі палають *жарко-смагляві*, мов яблука старого українського сорту «циганочка» (Гончар). Небо внизу над лісом *делікатно-блакитне* (Нечуй-Левицький).

Кольороназви – композити здатні описувати широкую гаму кольорів і відтінків, вони збагачують ЛСГ найменувань кольорів сучасної української мови.

За своєю природою відтінки найменувань кольорів можуть бути внутрішньосмислові і внутрішньослівні.

Внутрішньосмислові відтінки є додатковими компонентами денотативного значення, або смислу семема, наприклад, *оливковий* («світло-коричневий із жовтуватим або зеленкуватим відблиском, кольору оливоку»), *тютюновий* («зеленкувато-коричневий, кольору тютюну»), *бронзовий* («золотисто-коричневий, кольору бронзи»). Прикметники *оливковий, тютюновий, бронзовий* за своєю спільною семемою «коричневий» є членами синонімічного ряду зі словом-домінантою *коричневий*, але своїми індивідуальними семемами («з жовтим чи зеленкуватим відблиском», «*зеленкувато*», «*золотисто*») вони співвідносяться з словами *жовтий* і *зелений*, отже, пов'язані з іншими ділянками семантичної системи. Ці асоціації, які закріпилися за семемою у свідомості носія мови, але не стали елементами її смислу, слід вважати відтінком значення, що є компонентом семантичної структури і накладається на її смисл.

Внутрішньослівні відтінки, очевидно, подібні до семема, мають свою семантичну структуру значення, денотативний компонент. Це додаткові значення слова.

Окремою групою в роботі розглянуті прикметники на позначення кольору, у семантичній структурі яких розкривається метафоричне перенесення назви кольору одного предмета (матеріалу, масті тварини тощо) на інші (*бронзовий, янтарний, малиновий, ожиновий, калиновий, волошковий, вороний, гнідий, шоколадний, молочний*).

Такі лексеми є семантично вмотивованими, вони точніше називають колірну якість означуваних предметів і явищ. Ці мовні одиниці розширюють категорію назв кольорів української мови, збагачують арсенал її виражальних засобів. Вони є найменуваннями відтінків основних кольорів. Наприклад, назвами відтінків червоного кольору є *малиновий, калиновий, гранатовий, рубіновий, вишневий*; жовтого – *лимонний, тиеничний, золотистий, восковий* тощо. Усе багатство відтінків групується навколо семи основних назв кольорів, які є первинними щодо вторинних, похідних.

Функцію поєднання членів ЛСГ і одночасно їх розрізнявача виконують семантичні ознаки (відповідно інтегральні і диференційні), основними з яких щодо ЛСГ прикметників кольору є ознаки «*яскравий*» — «*тьмянний*»,

«насичений» — «розріджений», «світлий» — «темний», «чистий» (не змішаний з іншими кольоровими тонами) — «змішаний». Для семантичної структури слова суттєвими є також його асоціативні можливості і наочно-чуттєвий образ, що лежить в основі асоціацій.

Серед інтегральних ознак, що формують відношення зіставлення членів ЛСГ кольоропозначень основною, ядерною ознакою є ознака «яскравий». Враховуючи те, що саме ядерні семи утворюють інваріантне значення певного семантичного класу, можна стверджувати, що на їх основі утворюються всеохоплюючі (ті, що містять велику кількість компонентів) семантичні співвідносності семем, які входять до ЛСГ, а саме: синонімічні ряди і мікроряди.

Структурна значущість семантичної теми проявляється в тому, що об'єднуючим, уподібнюючим початком вона служить лише в межах певної парадигми, а по відношенню до загальнішого лексичного угруповання виступає як диференційна ознака. Так, лексема *яскраво-червоний* входить до парадигми назв яскраво-червоного кольору (*яскраво-червоний* — *багряний* — *кораловий* — *туртурний* — *карміновий* та ін.). Ця парадигма разом з іншими парадигмами такої ж, зокрема синонімічної, будови входить до загальнішої парадигми кольоропозначень. Належність до загальнішої парадигми полягає в тому, що до семемі «*яскраво-червоний*» вкочається сема «який має колір». Назва кольору разом з іншими парадигмами входить до ще загальнішої парадигми позначень властивостей поверхні предмета. Парадигма назв властивостей поверхні предметів об'єднується з іншими парадигмами найменувань ознаки предмета, що сприймаються зором.

Отже, узагальнені компоненти (семантичні теми) конкретніших парадигм при подальшому збільшенні останніх з інтегральних перетворюються в диференційні і ніби осідають, відображаються в глибинних структурах відповідних лексем. Однак від зворотнього руху: від інтегрування до диференціювання парадигми у зворотній залежності змінюється і якість ознак — із диференційних вони перетворюються в інтегральні.

Семантика (семантичний обсяг) назви кольору визначається кількістю різних назв предметів, з якими вона може сполучатися. Таких предметних назв буває небагато. В такому випадку семантичний обсяг назви кольору невеликий: словом *карий*, наприклад, окреслюється лише два предмети — очі людини і масть коней, словом *електрик* — один предмет (різновид предметів) — тканина. І навпаки, предмети, що окреслюються назвою певного кольору, можуть бути надзвичайно різноманітними. Прикметник *білий* сполучається з такими різними назвами предметів, як сніг і молоко, крейда і мармур, льон і вата, полотно і цукор, вишневий цвіт і колір берези, папір і пшеничний хліб, пір'я лебедя і хутро полярного ведмеда, а також світло. Ці та інші предмети є визнаними носіями білого кольору, але є багато предметів, які називаються білими умовно, залежно від конкретного зіставлення з іншими предметами (білі хати, білі голуби, білі гуси). Крім того, назва *білий* поширюється також на абстрактні предмети, на об'єкти нашої думки тощо. У таких випадках *білий* не

означає кольору: білий вірш, біла гарячка, білий як смерть, біла книга.

Так, залежно від предметів, які слово *білий* окреслює, значення кольору може бути основним у слові, може тією чи іншою мірою поєднуватися з додатковим значенням некольоровості і може, нарешті, витіснитися значенням некольоровості.

Семантична значущість у різних колірних прикметниках має неоднаковий ступінь вияву. Більшою мірою ця властивість виявляється у тих членів ЛСГ, які займають центральне, ключове місце у складі групи. Кожна з цих ключових лексем на протигагу іншим лексемам, які відрізняються однотипністю структурного значення, відзначається своєю індивідуальністю, чітко визначеним семантичним «обличчям».

Значне місце у лексичній системі української мови займає ЛСГ прикметників із значенням смаку, яка становить єдність специфічних компонентів, що дає змогу більш-менш точно передати складну гаму смакових відчуттів.

Найбільшу семантичну групу становлять первинні назви простих смаків (*гіркий, кислий, солодкий, солоний*), які належать до найдавнішого, праслов'янського фонду.

Первинні назви простих смаків пройшли найдовший шлях розвитку, внаслідок чого мають найрозвиненіші семантичні структури і найчисленніші словотворчі гнізда. Вони є основними назвами простих смаків і становлять ядро всіх номінацій смаку: Груші були здорові, як кулаки, та *солодкі*, як мед (Нечуй-Левицький). І падають сніги рожевих птиць На море запахуче і *солоне* (Рильський).

Поняття простого смаку може передаватися і вторинними назвами, в яких смакове значення є похідним (*квасний, медовий, медвяний*): Прозорі дині наче стікали солодким *медовим* соком (Собко).

Вторинні назви смаку здебільшого стилістично забарвлені або нелітературні, наприклад, *квасний* (розмовний і рідковживаний прикметник), *медвяний* (поетичне слово), тоді як первинні – загальноживані, нейтральні. Первинні назви простих смаків становлять ядро всіх номінацій смаку, а вторинні належать до периферії цих номінацій.

На позначення нечітко визначених, тобто таких, що супроводяться іншими видами відчуттів (дотиковими, нюховими тощо), у межах норми використовуються лексеми, в яких смакове значення є основним (*терпкий*) або вторинним (*пряний, в'яжучий*).

Поняття складного смаку в межах норми виражається складними прикметниками, компонентами яких виступають основи слів – назви простих смаків (*гірко-солоний, кисло-солодкий, кисло-солоний, солодко-гіркуватий, приторно-солодкий*).

Оскільки прикметники належать до розряду слів, що мають в основному «невиражену» полісемію, особливість якої полягає в тому, що розмежування семем відбувається шляхом сполучення їх з різними лексичними або

граматичними категоріями слів, то семемі прикметників у переважній більшості реалізуються в семантичній дистрибуції. Як виявилось при дослідженні, для реалізації семем прикметників смаку, як і для семем прикметників на позначення кольору, температури тощо, в переважній більшості випадків достатня конструкція «означення-означуване». Ця конструкція служить для реалізації атрибутивного словосполучення із двох компонентів, з яких слово в ядерній позиції є граматично залежним компонентом, а слово-актуалізатор – граматично панівним. Отже, у зв'язку з тим, що для реалізації семем прикметників на позначення смаку достатнє, як правило, двослівне сполучення, можна зробити висновок, що глибина дистрибуції в цьому випадку дорівнює одному компоненту.

ЛСГ прикметників на позначення температури складається із двох протиставлених мікрогруп, у яких протиставлення організується бінарним відношенням рядів до спільної семи («наявність холоду/тепла») і утворюють синонімічно-антонімічний блок. Антонімічні пари відрізняються одна від одної як кількістю складників, так і розрізнявальними ознаками та морфологічного будовою. Вони мають частково симетричну структуру (*холодний—гарячий, холодний—теплий, теплий—прохолодний, холодний—жаркий*), інші ж слова не повністю збігаються попарно, оскільки відрізняються окремими семантичними відтінками (*холодний-пекучий* у значенні *гарячий*).

Ядерні семи вихідних лексем (наприклад, *холодний* і *теплий*), які за різним своїм значенням є домінантами відповідних синонімічних рядів, закономірно простежуються в семантиці периферійних членів. При цьому ядерні семи, співвідносні понятійно з однією і тією ж категорією, що класифікує температуру предмета, можуть розрізнятися за іншим параметром, який умовно можна назвати «знаком полярності» («плюс» або «мінус»). Таке розмежування має місце в тому випадку, коли спільнокатегоріальні ядерні семи входять до структури значення антонімічних семем, що вказують на полярні величини вияву однієї й тієї ж ознаки – значну чи незначну.

Отже, синонімічність семем багатозначних прикметників на позначення температури визначається за наявністю в їхній структурі центральних сем, тотожних за двома параметрами: категоріальною співвідносністю і знаком полярності. Якщо ж семемі збігаються за категоріальною співвідносністю, але мають різнополярні семи, то вони є антонімічними.

Слід зауважити, що семемі з тотожними ядерними семемами синонімічні, але не тотожні в прямому значенні слова, оскільки тільки домінанта ряду найповніше виражає те поняття, яке позначають слова, що входять до синонімічного ряду, а периферійні члени лише модифікують значення домінантного слова і характеризуються наявністю в їх смисловій структурі додаткових (уточнюючих, експресивних, стилістичних і т.ін.) компонентів.

Так, прикметники, які входять до синонімічного ряду з домінантою *теплий*, видозмінюють її значення так: *гарячий* - «більшої температури, ніж звичайна»; *пекучий* - «температура в максимальному вияві»; *теплесенький* -

«зменшеної інтенсивності ознаки»; *теплуватий*- «вираження неповноти ознаки».

У синонімічні відношення вступають переважно ті переносні семеми, що близькі за своєю семантикою до безпосереднього позначення температури. Дослідження показало, що синонімічні семеми розрізняються стилістичною характеристикою і різним ступенем експресії. Вони розрізняються також у межах контекстів ширшою або вужчою лексичною сполучуваністю, частотністю вживання. Вибір відповідного синоніма в кожному конкретному випадку визначається мовною нормою, комунікативними завданнями, а також практичною орієнтацією мовця.

Внутрішня побудова ЛСГ прикметників на позначення температури здійснюється за типом градаційних опозицій:

				<i>морозний</i>			
1 мікрогрупа:	<i>прохолодний</i>	<	<i>холодний</i>	<	<i>льодовий</i>	<	<i>студений</i>
2 мікрогрупа:	<i>теплій</i>	<	<i>гарячий</i>	<	<i>жаркий</i>	<	<i>пекучий</i>
							<i>душний</i>

У групах такого типу кількісна градація підтримується специфікою лексичного значення, в якому відбивається власне усвідомлена і певною мірою визначена міра ознаки щодо об'єктивно наявної точки відліку.

Так, точкою відліку ступеня вияву холоду/тепла у синонімічно-антонімічному блоці з домінантами *холодний*—*теплій* може служити *прохолодний*. Перший ступінь збільшення ознаки «холодний» виражається семемою *холодний*. Другий ступінь градації із збільшеною кількістю цієї ознаки становлять семеми *морозний* і *льодовий*. Третій ступінь градації з максимально збільшеною кількістю цієї ознаки складає семема *студений*. У протилежному напрямі від точки відліку знаходиться градація цієї ознаки — зменшення концентрації ознаки «холодний» з одночасним збільшенням концентрації ознаки «теплій». Перший ступінь градації становить семема *гарячий*. Другий ступінь градації ставлять семеми *жаркий* і *душний*. Третій ступінь градації ілюструє слово *пекучий* із насиченою ознакою «теплота» в значенні семемі.

До найважливіших чинників внутрішньослівного розмежування семем багатозначних якісних прикметників належить лексико-семантичне наповнення синтаксичної моделі «означення—означуване». Та чи інша семема багатозначного прикметника виступає виключно залежно від семантики означуваного іменника. При сполучуваності з конкретними за семантикою іменниками або іменниками, що виступають у певному контексті в конкретній семемі, актуалізована семема багатозначного якісного прикметника має теж конкретний характер і позначає ознаки предметів чи явищ матеріального світу.

Перенесення значення, його метафоризація здійснюється на основі спільної семи: вона стає абстрактнішою і набуває емоційно-експресивного забарвлення. Спільна сема значення містить певну конотацію, що є основою для регулярного метафоризування слова.

Результати аналізу свідчать про те, що чим ширші сполучувальні можливості має семема, тим загальноприйнятнішою, поширенішою, менш експресивною вона є. І навпаки, семема, у якій сполучувальні можливості обмежені, є менш уживаною і поширеною. Вона спеціальніша і специфічніша за семантикою, але виразніша, емоційно насиченіша.

Власне темпоральні прикметники співвідносяться з різними ділянками поля часу.

Прикметники, що містять сему «час», можна поділити на дві лексико-семантичні групи: 1) із значенням «тривалість»: *вічна* боротьба, *довга* розмова; 2) із значенням «момент»: *тодішня* розмова, *сьогоднішня* зустріч.

Члени ЛСГ із значенням «тривалість» семантично співвідносяться з прислівниками, що відповідають на питання *як довго?* і *скільки часу?*. Члени ЛСГ із значенням «момент» – з прислівниками, що відповідають на питання *коли?*

У ЛСГ із значенням «тривалість» виділяються підгрупи «визначена тривалість» (*миттєвий*) і «невизначена тривалість» (*довгий, протяжний, тривалий*).

Прикметники підгрупи із значенням «невизначена тривалість» поділяються на мікрогрупи: 1) «невизначена тривалість відносно норми»: *довгий, короткий, короткочасний*; 2) «невизначена тривалість безвідносно норми»: *вічний, постійний*.

Мікрогрупу із значенням «невизначена тривалість щодо норми» становлять слова із значенням «менше норми»: *короткий, нетривалий* і «більше норми»: *довгий, довголітній*.

Мікрогрупу із значенням «невизначена тривалість безвідносно норми» становлять лексеми, що позначають обмежену тривалість: *тимчасовий, минулий* і необмежену тривалість: *вічний, хронічний*.

Основна риса якісних прикметників, що входять до складу підгрупи із значенням «невизначена тривалість» (*довгий, тривалий, довгочасний, вічний, постійний, безупинний*) – усталеність семи «час» в умовах будь-якого контексту. Переважно подібні конотації ситуативні: *довгі* переговори можуть означати або ґрунтованість, або відсутність згоди, або навпаки, взаємну симпатію, або лише тривалість. Пор. ще: *безконечна* вечерея або «втомлива», «набридлива», або «некваплива», або «багата». Є сполучення, де смислові асоціації відносно стали: *довгі* обійми (міцні), *тривалий* поцілунок (гарячий), *недовге* щастя (неміцне). У всіх наведених прикладах нейтралізації основної (часової) семи не відбувається. Часове значення зберігається й у складі усталених сполучень: *довга* пісня (про тривале нудне заняття), *довга* історія (про що-небудь складне, про те, що потребує багато часу).

Сема «час» стала й у випадках семантичної дифузності: *коротка* розповідь, або «нетривала», або «стисла».

Специфіка власне темпоральних прикметників позначається на їхній

метафоризації. Метафоричні темпоральні прикметники трапляються рідко. Загалом це похідні від назв пір року і частин доби, які характеризуються стійкими асоціаціями (осінь – згасання, весна – цвітіння, відродження): *весняні дівчата, вечірнє* обличчя тощо.

Серед прикметників на позначення зовнішніх ознак людини виділяються такі, що характеризують зріст, повноту, особливості статури. Їх можна назвати параметричними, оскільки вони виражають певні зовнішні параметри людини.

Прикметники параметричної характеристики, як правило, виражають ознаку особи прямими номінативними значеннями. Водночас слова, які становлять дуже загальну параметричну характеристику (мікрогрупи з домінантами *високий, низький, малий* тощо) звужують обсяг свого значення за рахунок сполучень з назвами осіб, що вносять сему «ознака особи» в значення такого слова у відповідному синонімічному ряді. Отже, можна говорити не про окреме значення у структурі багатозначної лексеми, а про вживання відповідного значення.

У межах ЛСГ прикметників на позначення параметричних характеристик людини виділяється кілька мікрогруп: 1) прикметники на позначення високого/низького зросту осіб (*високий, довгий, гінкий, рослий, рославий/рослявий, невисокий, низький, приземкуватий*); 2) прикметники на позначення великого/малого розміру осіб (*великий, здоровий, крупний, грубий, малий, мініатюрний, дрібний, крихітний*); 3) прикметники на позначення великої/малої товщини осіб (*товстий, повний, огрядний, дорідний, діжкуватий, тонкий, худий, нетовстий, сухорлявий*); 4) прикметники на позначення пропорційності зовнішніх ознак осіб (*стрункий, ставний, статний, статурний*); 5) прикметники на позначення міцної будови тіла людини (*кремезний, крижастий, коренистий*) тощо.

Мікрогрупи прикметників різною мірою взаємоприникають до структури одна одної, що залежить від характеру семантики семем, які утворюють їх.

Так, мікрогрупа з домінантними словами *великий* — *малий*, що входить до ЛСГ прикметників на позначення параметричних характеристик людини, пов'язана з іншими ЛСГ, що безпосередньо залежать від закономірностей організації ЛСГ прикметників і якісно-кількісної диференціації їх значень. Денотативний зміст центральних семем згаданих мікрогруп входить до складу значень багатьох прикметників і утворює їх градуальні ряди. Наприклад, семемами *великий/малий* входять до ЛСГ зі значенням великого чи малого розміру осіб: *великий, здоровий, крупний, грубий, малий, невеликий, невеличкий, дрібний, мініатюрний, крихітний*.

Визначенню чітких меж між елементами внутрішніх формувань ЛСГ заважає, зокрема, і те, що вихідні семемами прикметників здатні до абстрагування і метафоризації своїх значень, у результаті чого вони переходять до інших ЛСГ. Однак у структурі значення всіх членів, що входять до ЛСГ, виді-

ляються спільні смислові компоненти – категоріально-лексичні семи, що збігаються з семантичним полем параметра, кольору, смаку тощо (спільна сема «параметр», «колір», «смак» тощо), що дозволяє розглядати об'єднання такого типу слів як окремі макросистеми мови, які характеризуються певною ієрархією складових частин. Пор. щодо цього такі ряди, як: 1) *великий, здоровий, крупний, грубий*; 2) *малий, невеликий/невеличкий, дрібний, мініаторний, крихітний*.

Відповідні одиниці є емпіричними якісними прикметниками і не просто називають параметричну ознаку предметів, а вказують на її «рухомі» властивості, тобто на такі, які можуть міститися в предметі в більшій чи меншій мірі, можуть виникати в ньому чи зникати.

Такі прикметники градуюють (у нашому випадку параметричну) ознаку предметів, вони вказують на певну міру її вияву (від дуже низької до дуже високої). У цьому випадку значення градаційної ознаки виражається імпліцитно, тому при аналізі типології градаційних параметричних прикметників орієнтація на формальні показники цього значення неможлива.

Вивчення семантики параметричних прикметників, ускладнених компонентами смислу «інтенсивність ознаки», показало, що такі прикметники формують градуальні, або ступеневі, опозиції, члени яких характеризуються різним ступенем чи градацією однієї й тієї ж ознаки, причому градування розмірної ознаки за інтенсивністю виражається через кількість відносно точки відліку. Наприклад, мікрогрупи із домінантами *високий/низький* складаються з рядів семем, протиставлених за кількістю ознаки в центральній семі «зріст».

Провідним типом структурної будови ЛСГ якісних прикметників можна вважати парадигми градаційного типу.

Через системні відношення в градаційних парадигмах семема стають членами синонімічних і антонімічних рядів. Оскільки місця в парадигмах для семем розподіляються за кількісним показником, зокрема, за ступенем інтенсивності вияву ознаки, одне й те ж парадигматичне місце виявляється у семем, що мають однакову концентрацію вимірюваної парадигмою ознаки. Оскільки кожна ЛСГ має єдиний інваріантний семемний стрижень, ряди семем з однаковою концентрацією ознаки виявляються максимально близькими за значенням, аж до тотожності обсягу значень.

Система якісних прикметників має розвинені синонімічні зв'язки: синонімічні ряди складаються з великої кількості лексичних одиниць, які відрізняються переважно квантитативними (за ступенем вияву ознаки), конотативними оцінними семами, стилізованими ознаками. У межах синонімічного ряду спостерігається членування на окремі блоки слів, пов'язаних інтегральними семами і протиставлених іншим словам або підгрупам слів з певними диференційними ознаками.

У синонімічних рядах якісних прикметників виділяються похідні лексеми суб'єктивної оцінки, оформлені відповідними суфіксами здрібності та згрубілості, які служать засобом експлікації емоційно-експресивного

компонента лексичної семантики та ступеня вираження ознаки.

Антонімічними відношеннями пов'язуються ті ряди семем, які розділені ознаками із середньою мірою градації, оскільки вони передають протилежний ступінь градації якості за принципом «багато-мало» або «є-немає» стосовно того, яка саме ознака вимірюється опозиційними відношеннями парадигми.

Антонімічно протиставляються як окремі слова, так і цілі синонімічні ряди. Антонімічне протиставлення синонімічних рядів створює синонімічно-антонімічні блоки, в яких протиставлені антонімічні ряди мають симетричну структуру: кожному слову синонімічного ряду є протиставлення за значенням, а в багатьох випадках і за внутрішньою формою. Наприклад, *високий* — *низький*, *довгий* — *короткий*. Однак не всі семемі мають антонімічні відповідники. Деякі із словопозначень втрачають понятійну співвідносність з відповідними категоріями (наприклад, параметричними) і виходять за межі відповідної ЛСГ, причому в окремих випадках структура їх семантики важко піддається аналізу та систематизації.

Висновки

1. Лексико-семантична підсистема прикметників має кілька структурних різновидів ЛСГ. Характер їх структурної організації залежить від кількості синонімічних рядів. Це можуть бути: 1) ЛСГ з одного синонімічного ряду із семемами обмеженої сполучуваності, до якої спричинилися особливості референта (наприклад, ЛСГ прикметників на позначення смаку, кольору); 2) ЛСГ із двох протиставлених рядів, у яких протиставлення організується бінарним відношенням рядів до однієї з ядерних сем, внутрішня організація ЛСГ реалізується за типом градуальних опозицій (наприклад, ЛСГ прикметників на позначення температури); 3) ЛСГ з кількох синонімічних рядів, укомплектованих за принципом еквіполентних і привативних опозицій (меншою мірою) та градуальних опозицій (провідний тип у прикметників).

2. За типом структурної організації підсистема якісного прикметника є системою складного типу. Між ЛСГ немає чітких меж, оскільки межі семантичного обсягу якісних прикметників нечіткі, а склад ЛСГ неоднорідний. Одну й ту ж ЛСГ можна розглядати і як окрему ЛСГ, і як систему конкретних ЛСГ.

3. ЛСГ прикметників не мають чітко виражених меж між членами, внаслідок чого вони можуть взаємопроникати до структури одна одної.

4. Більшість якісних прикметників у ЛСГ пов'язана системними відношеннями полісемії, синонімії та антонімії.

5. Смысловая структура лексеми організовується навколо одного центра семемного гнізда, який безпосередньо або дистантно й опосередковано впливає на семантику решти семем.

6. Мотиваційні відношення між семемами всередині лексеми мають об'єднавчу функцію, проте структура лексеми зберігає свою єдність і без участі таких відношень. Це пояснюється тим, що провідним принципом організації структури лексеми є відношення семантичної опозиції.

У смисловій структурі багатозначного слова не обов'язково всі семемі

пов'язуються мотиваційними відношеннями: частина семем може залишатися немотивованою на рівні сучасних семантичних зв'язків.

7. У центрі структури семеми прикметника перебувають спільні семи, вони і пов'язують лексичне значення слова з поняттям. Понятійна частина значення у прикметників може бути різного обсягу – від такого, яке заповнює собою все лексичне значення слова (наприклад, у терміна), до представленого одним – двома елементарними смислами.

8. Перенесення значення, його метафоризація здійснюється на основі спільної семи, яка містить певну конотацію, що є основою для регулярного метафоризування слова.

9. Ядро ЛСГ займають переважно семеми, які вважаються основними значеннями слів. Основні (парадигматичні) значення забезпечують більшу частину складу всіх ЛСГ. Такі семеми звичайно мають необмежену сполучуваність.

10. Для реалізації семем багатозначних якісних прикметників (наприклад, прикметників на позначення кольору, смаку, температури тощо) в переважній більшості достатня конструкція «означення-означуване». Отже, глибина дистрибуції якісних прикметників, як правило, дорівнює одному компоненту тощо.

Специфічні, характерні для якісних прикметників риси пов'язані насамперед з парадигматичною організацією ЛСГ, а також з характером їх міжгрупових системних зв'язків.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Висоцький А.В. Семантичні групи якісних прикметників (на матеріалі творів Ліни Костенко) // Українська мова в процесі національно-культурного відродження України: Відп.ред. Л.І.Мацько.-К.: КДП, 1993. - С. 100-101.

2. Висоцький А.В. Структура та склад лексико-семантичної групи прикметників на позначення кольору в українській мові // Система та структура східнослов'янських мов: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1998. - С.53-60.

3. Висоцький А.В. Смилова структура якісних прикметників // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова - К.: НПУ, 1998, Вип. 1.- С.157-161.

4. Висоцький А.В. Формування мовлення особистості на матеріалі лексико-семантичних варіантів прикметників // Соціалізація особистості : Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. - К.: НПУ, 1998.- С. 109-116.

5. Висоцький А.В. Склад та структура лексико-семантичної групи прикметників на позначення смаку // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. - К.: Вид-во Ін-ту змісту та методів навчання, 1998, Ч.1.- С. 145-151.

Висоцький А.В. Склад та структура лексико-семантичних груп якісних прикметників в українській мові. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук із спеціальності 10.02.01 - українська мова. - Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 1998.

У роботі з'ясовано закономірності, що визначають специфіку складу ЛСГ, а також варіювання семем у межах ЛСГ. Уточнено характер внутрішньогрупових і міжгрупових зв'язків у ЛСГ якісних прикметників. Охарактеризовано ознаки системності у межах ЛСГ. Встановлено вплив компонентного складу семем на можливість їх одночасного входження до різних ЛСГ. Виявлено типи для якісних прикметників моделі полісемії, характерні для непохідних і похідних лексичних одиниць.

Ключові слова: лексико-семантична група, парадигматичні відношення, синтагматичні відношення, система, лексема, семема, сема, центр, периферія, полісемія, синонімія, антонімія.

Висоцкий А.В. Состав и структура лексико-семантических групп качественных прилагательных в украинском языке.- Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01.- украинский язык.- Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 1998.

В работе описаны закономерности, определяющие специфику состава ЛСГ, а также варьирование семем в пределах ЛСГ. Уточнен характер внутригрупповых и межгрупповых связей в ЛСГ качественных прилагательных. Определены признаки системности в пределах ЛСГ. Установлено влияние компонентного состава семем на возможность их одновременного вхождения в разные ЛСГ. Вывявлены типичные для качественных прилагательных модели полисемии, характерные для непроеизводных и производных лексических единиц.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, парадигматические отношения, синтагматические отношения, система, лексема, семема, сема, центр, периферия, полисемия, синонимия, антонимия.

Vysotsky A.V. Composition and structure of lexico-semantic groups of qualitative adjectives in Ukrainian.- Manuscript.

Theses for the Candidate's degree in Philology by speciality 10.02.01 - Ukrainian language. - National pedagogical university named after M.Dragomanov, Kyiv, 1998.

The dissertation describes objective laws defining LSG and modifying sememes within LSG. The character of qualitative adjectives' intragroup and intergroup connections within LSG is clarified. The influence of simultaneous including of various LSG is determined. The models of polysemy typical for qualitative adjectives which are characteristic for derivative and inderivative lexical units are displayed.

Key words: lexico-semantic group, paradigmatic relations, syntagmatic relations, system, lexeme, sememe, center, periphery, synonymy, antonymy.

Друк: Комп'ютерно-видавнича лабораторія
загальноуніверситетського навчально-наукового центру
"Нові інформаційні технології" НПУ імені М. П. Драгоманова
Віддруковано з готових оригіналів. Наклад 150 прим.
Адреса: м. Київ вул. Воровського, 49, тел. 216-02-16